

Kā attīstās personības morālā apziņa

AUGUSTS MILTS

Mūsu dienās, zinātniski tehniskās revolūcijas laikmetā, kad cilvēka rīcībā ir līdzekļi, ar kuriem iespējams pārveidot visu zemeslodi, kad jebkurš notikums kādā planētas vietā tūlīņ atbalsojas citā, priekšplānā izvirzās ētiskas problēmas. Mūsdienu cilvēkam jāpārbauda savi lēmumi tieši ar morāles mērauklu: vai viņam ir tiesības tos pieņemt?

AUGUSTS MILTS
(dz. 1928. g. Preiļu raj.)
1953. gadā beidzis
Latvijas Valsts
pedagoģiskā institūta
Vēstures fakultāti. No
1961. g. — A. Ždanova
Leņingradas Valsts
universitātes Ētikas
un estētikas katedras
aspirants. 1967. g.
aizstāvējis kandidāta
disertāciju «Viengabalaina
personība un tās
veidošana». Pašreiz
A. Milts ir P. Stučkas
Latvijas Valsts
universitātes Vēsturiskā
materiālisma un
filozofijas vēstures
katedras docents,
pasniedz ētiku un
filozofijas vēsturi.
Zinātnieks pēta
galvenokārt ētikas un
personības problēmas.
1979. g. iznākušī viņa
grāmata «Harmoniskais
un disharmoniskais
personībā».

Gan psihologi, gan filozofi personības morālās apziņas attīstībā izdala trīs galvenos posmus: pirmsmorāles, konvencionālās (lat. *conventionalis* — līgumam, noteikumiem atbilstošs; nosacīts, pieņemts, tradīcijām atbilstošs) un autonomās morāles.

PIRMSMORĀLES POSMS cilvēka attīstībā pamatos saskan ar pirmspersonības posmu. Bērns nenāk pasaulē ne ar iedzimtu morāli, ne ar intelektuālām spējām, ne estētisko gaumi. Daudzveidīgas socializācijas rezultātā cilvēks iemanto jaunu — personības — kvalitāti, kas parāda cilvēka pamatatšķirību no dzīvnieku pasaules, raksturo to kā sociālu būtni.

Neatsverama loma pirmajos dzīves gados ir ģimenes morālpsiholoģiskajam klimatam, veidojot topošā pilsoņa emocionālo pasauli, iekļaujot temperamentu raksturā, attīstot fantāziju, mācot visgrūtāko personības un morāles prasmi — pašizvēli, saistot to ar gribasspēka, atbildības un sirdsapziņas veidošanu.

Pareizas audzināšanas rezultātā pirmsmorāles attīstība sasniedz morāles līmeni, nepareiza audzināšana vai pārāk ieilgstoša sākotnējā stadija sagatavo labvēlīgus apstākļus personības amorālai attīstībai. Personības attīstība obligāti ietver sevī morālo pusi, jautājums vienīgi tāds, vai ar pozitīvu vai negatīvu saturu. Veidojot tikai automatizēto uzvedību, neveidojas morālo vajadzību, motivāciju, vērtējumu, izvēles sistēma. Apmierinot visas bērna iegribas un kaprīzes, tiek saglabāts pirmsmorāles posms ar tam raksturīgo atrašanos situāciju, iegribu un instinktu varā. Neveidojas arī morālajai pašizvēlei tik nepieciešamais gribasspēks, tik nepieciešamā spēja kaut ko paveikt citu labā. Neveidojot augstākās sociālās vērtības, neveidojas morāles attīstībai tik nepieciešamās kauna jūtas.

Pirmsmorāles attīstības posmā bērns savās izdarībās nav egoists. Viņš stāv ārpus labā un ļaunā. Tomēr arī pirmsmorāles attīstības posmā bērns nav pielīdzināms dzīvniekam. Viņš atrodas sociālajā vidē, un pār viņu pilnīgi atbild vecāki un audzinātāji. Pareizas audzināšanas un it īpaši pašaudzināšanas rezultātā pat jau sākotnējā personības attīstībā parādās morālās attī-

stības konvencionālā un autonomā līmeņa apvienojums, kura tālākā pilnīgošanās aizvien vairāk dominē autonomā attīstība. Tikumiskā audzināšana tikai tad īsti sasniedz mērķi, ja tā pārvēršas pašaudzināšanā un ja tā savukārt nav saistīta tikai ar rūpēm par sevi.

KONVENCIONĀLĀS MORĀLES POSMA raksturīga iezīme ir orientēšanās uz ārējām uzvedības normām. Tāpēc šādu morāli dažkārt sauc par heteronomo: istā noteicēja morālajā izvēlē ir nevis pati personība, bet citi, ārēji faktori (vecāku un skolotāju norādījumi, vadošo darbinieku pavēles), vairāk vai mazāk morālas prasības vēl ir svešas personībai, nav kļuvušas par pārliecību, tikumiskajai rīcībai vēl nepieciešami ārēji stimulētāji un kontrolētāji.

Daudzveidīga ir šī ārējā orientācija. To nosaka ārējo apstākļu mijiedarbība ar pašas personības attīstības īpatnībām un izaugsmi. Lielākā vai mazākā mērā pati personība izvēlas, kādai ārējai ietekmei vislabāk pakļauties. Par to personība ir morāli atbildīga. Tā ir pakļaušanās atbildība. Bet tikpat nepieciešama morālai izaugsmi ir arī pretistāvēšanas māka (pretstats — pielāgošanās).

Konvencionālo morāli aplūkojam kā zemāku morāles attīstības līmeni ne tāpēc, ka konvenciju, normu, dažādu noteikumu ievērošana vispār būtu noliedzama — bez tiem nevar pastāvēt neviens morāle —, bet gan tāpēc, ka personība pārāk uzticas ārējām prasībām, samazinādama pašatbildību.

Nosacīti varam izdalīt vairākus konvencionālās morāles veidus, no kuriem katrs citādi saistīts ar personības attīstību: iluzoriskais antikonvencionālisms, tekstuālais, «zelta vidusceļa», rigoriskais (lat. *rigor* — stingrība; morāles principu, normu, priekšrakstu stingra ievērošana).

Maldiem un paradoksiem bagāts ir iluzoriskais antikonvencionālisms. Tas rodas, kad pirmsmorāles attīstības posmā nav radīti priekšnoteikumi morālai attīstībai. Tas rodas, kad brīvību saprot kā iespēju darīt to, kas patīk. Tā brīvība pārvēršas patvaļā, jebkādu pienākumu un morālo normu nicinājumā. Tādējādi personības brīvība tiek īstenota uz citu nebrīvības rēķina. Tā ir brīvība, kas necieš grūtības, ierobežojumus, pamācības, kritiku. Tā izraisa papildkonfliktus, rada papildšķēršļus, papildu kontroli un uzraudzību. Šajā antikonvencionālismā vistiešāk parādās galējību tuvums. Brīvība tad stāv tuvu verdzībai, faktiski ir tās kalpone un nokļūšana galējā konvencionālismā ir gandrīz neizbēgama. Šķiet, ka visbargākais konvencionālisms pastāv noziedznieku vidē, kuru parasti veido antikonvencionālisti. Lūk, paradoksi! Nespējot sevi ierobežot, cilvēks tiek ierobežots visvairāk, pat zaudē brīvību. Nespējot veikt neinteresanto, viņam

neveidojas noturīgas, sabiedriski nozīmīgas intereses. Antikonvencionālisms ir maskēts egoisms. Labi būtu, ja visi rūpētos par mani, lai es varētu nerūpēties ne par vienu. Akla mīlestība un pārmērīgs altruisms nereti uztur šādu egoismu.

Tekstuālo konvencionālismu raksturo morālais seklums. To var izraisīt cilvēku nekultūrālība, prāta un emociju nepietiekama attīstība, cilvēku psiholoģijas nepazīšana, egocentrisms. Tā ir burtiska, tekstuāla ārējo noteikumu, normu izpratne bez iedziļināšanās zemtekstā, tautas vai noteiktu sabiedrisko slāņu tradīcijās un paradumos, personības individualitātē. Parasti tekstuālā konvencionālisma cilvēkiem ir vāji attīstīta humora un situācijas izjūta.

«Zelta vidusceļa» konvencionālisms ir tuvs mietpilsoniskai morālei. Šādā konvencionālismā morāls cilvēks tiek pielīdzināts «ērtam» cilvēkam. Labākā morāle tad ir tā, kura mazāk aizskar, ar mazām prasībām un bez kritikas. Šī morāle noliedz galējības cilvēku dzīvē, noliedz pat saprātīgu risku. «Zelta vidusceļš» savienojas ar morāles «zelta likumu» — nedari otram to, kas pašam nepatik. Nereti šāda morāle jūsmo arī par trešo zeltu — «zelta pagātni», nenoraidot arī ceturto, kas saistīts ar utilitāro morāli. Morāle tad pārvēršas par līdzekli ērtākas, «zelta» dzīves nodrošināšanai.

Rigoriskajā konvencionālismā personība ir morāli aktīva, nebaidās pat šķēršļu, aizstāvēt noteiktus ārējos principus un normas. Bieži morāles lomu pārspīlē, pietiekami nesaista ar reālo dzīvi. Rigorisks var izpausties aklā fanātismā, askētismā, kategoriskumā. Rigoristi nereti sevi dēvē par pienākuma cilvēkiem. Viņu bezkompromisa morālei raksturīgs arī pārāk krass cilvēku morālais raksturojums atkarībā no atbilstības nevis dzīves, bet ārējo normu

Pēters Krāss.

«Kādreiz kļūsim veci.»

prasībām. Rigorisks parasti rada pārāk nopietnu un smagnēju morāli. Morāle nepārtraukti konfliktē ar dzīvi. Neizbēgama tad ir plaša starp vārdiem un darbiem, ārējo prasību neatbilstība dzīvei, morālās formas pārvēršanās par morālā satura cietumu. Pat mīlestība tad tiek pārvērsta pienākumā. Stiprā griba nevis bagātina jūtas, bet apspiež tās. Tagadne ir upuris nākotnei.

Konvencionālajā morālē augstākā vērtība ir nevis dzīve, cilvēks, bet principi, likumi, konvencijas. Jo dziļāk cilvēks iestieg konvencionālismā, jo vairāk viņa stimulēšanai vajadzīga ārējā atzinība, apbalvojumi (kaut vai cerības veidā), kontrole (kaut vai iluzora apziņa, ka kāds augstāks gars vai priekšnieks visu redz un vērtē). Šo morāli parasti pavada savas tikumības apjūsmošana. Konvencionālajai morālei vajadzīga arī autoritāte, kā vārdā varētu runāt, uz kuru novelt daļu savas atbildības. Aiz konvencionālās morāles slēpjas egoisms un nepietiekama personības morālā patstāvība.

Augstāko personības morālās apziņas attīstības līmeni saucam par **AUTONOMO MORĀLI**. Autonomā morāle nenozīmē personības izolētību vai pretnostatījumu sabiedrībai, nenozīmē konvenciju, morālo principu un normu noliegumu. Istenībā ar autonomās morāles palīdzību raksturojam individuālās un sabiedriskās morāles augstāko saskaņojumu. Tā ir saturīgāka morāle. Kas konvencionālajā morālē ir mērķis, tas autonomajā morālē kļūst par līdzekli, par morālo formu. Autonomā šī morāle ir tāpēc, ka pozitīva morāla darbība spēj īstenoties bez ārēja novērotāja, kontrolētāja,

apbalvotāja. Morāle nekad nav pilnīga, ja cilvēka uzvedībā nav iekļāvies visa personība ar savu pārliecību, sirdsapziņu, atbildību, mīlestību, naidu, pat savu zemāpziņu.

Kādas ir personības morālās attīstības augstākā līmeņa raksturīgākās iezīmes un priekšrocības salīdzinājumā ar konvencionālo morāli?

Vispirms tā kalpo cilvēkam, dzīves bagātināšanai. Principi un normas šai ziņā ir cilvēka palīgi. Vislabākās normas, principi neatbrīvo cilvēku no patstāvības lēmuma pieņemšanā, no aktīvas un radošas rīcības un patstāvīga vērtējuma. Tāda personība neorientē sevi tikai uz noteiktu normu apguvi un izpildi. Autonomā morāle prasa no personības arī atbildību par noteikto normu likvidēšanu, jaunu radīšanu, lai morālē mazāk saglabātos atpalicība no sabiedriskās esamības.

Kā zināms, morāle pamatos ir tāda pārādība, kas visciešāk saistīta ar sabiedrisko domu un cilvēka sirdsapziņu. Tikai pateicoties personības lielai patstāvībai un pašatbildībai, morālei iespējams kļūt par īsti aktīvu spēku gan sabiedriskās domas, gan sirdsapziņas, gan sabiedrības pašpārvaldes attiecību veidošanā, gan arī dziļāk un individualizētāk ielūkoties cilvēku intīmajos pārdzīvojumos, rast dvēseliskāku kontaktu.

Pašorientēšanās un pašatbildība ir sevišķi nepieciešamas sarežģītās situācijās, kurās pat labākie padomi nespēj visā pilnībā paredzēt mūsu rīcību. Vai izmantot viltojumus, maskas, izlikšanās, diplomātiju u. tml.? Morālā izvēle parasti notiek ierobežotā laikā. Visu apstākļu apsvēršana var tā novilcināt rīcību, ka tā zaudē jēgu. Bet akla uzticēšanās var dārgi maksāt. Dažkārt vienīgais padomdevējs ir paša cilvēka sirdsapziņa, pieredze, prāts, jūtas un pat izveidotie morālie automātismi. Konvencionālā morāle un aizbildniecības sistēma nespēj nodrošināt morālo stabilitāti grūtos apstākļos, dramatiskās situācijās. Jo nepatstāvīgāks ir cilvēks, jo vairāk viņš pēc tam vainu «uzkrauj» objektīviem apstākļiem. Protams, ir apstākļi, kurus nav vainojams cilvēks. Bet visur, kur iespējams labāks izvēles variants, cilvēks ir atbildīgs par tā izvēli. Morālo izvēli parasti nevar novelt uz citu pleciem, jo no izvēles ir atkarīgs, vai cilvēks ir drošsirdīgs vai glēvulis, patiesš vai melns. Autonomā morāle padziļina un paplašina subjektīvā faktora lomu.

Bez pašas personības aktīvas attieksmes pret dzīvi pat vislabākie vecāki, visburvīgākie skolotāji un priekšnieki, vispilnīgākās instrukcijas nespēj nevienam dāvēt nedz laimi, nedz dzīves jēgu un cieņu. Autonomā morāle veido cilvēka patieso originalitāti un spēju cienīt arī otra cilvēka īpatnības. Tā ir morāle, kas nevērtē visus «pēc sava gīmja un līdzības».